

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.2 № 4

2025

SIFAT SO‘Z TURKUMI DOIRASIDA METAFORALARNING QO‘LLANILISHI (SHAVKAT RAHMON SHE‘RLARI MISOLIDA)

Yunusova Durdona Axtamovna

Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada olimlarning metafora haqidagi fikrlari qiyosiy tahlil qilingan hamda Shavkat Rahmon ijodida sifat so‘z turkumi doirasida metaforalarning hosil qilish yo‘llari, til vositalaridan unumli foydalanish imkoniyatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: metafora, sifat so‘z turkumi, semantik ma’no, kommunikativ, nominativ, lisoniy birlik.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОР В РАМКАХ ЧАСТИ РЕЧИ «ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ» (НА ПРИМЕРЕ СТИХОТВОРЕНИЙ ШАВКАТА РАХМОНА)

Юнусова Дурдона Ахтамовна

Самаркандский областной центр педагогического мастерства, доцент

Аннотация

В данной статье представлен сравнительный анализ взглядов ученых на метафору и изучены способы создания метафор в категории прилагательных в работах Шавката Рахмона, а также возможности эффективного использования языка.

Ключевые слова: метафора, прилагательное словосочетание, семантическое значение, коммуникативный, именительный, языковая единица.

THE USE OF METAPHORS WITHIN THE PART OF SPEECH “ADJECTIVE” (BASED ON SHAVKAT RAHMON’S POEMS)

Yunusova Durdona Axtamovna

Samarkand Regional Center for Pedagogical Excellence, Associate Professor

Abstract

This article provides a comparative analysis of scholars' views on metaphors and studies the ways of creating metaphors within the category of adjectives in Shavkat Rahmon's work, as well as the possibilities of using language effectively.

Keywords: metaphor, adjective phrase, semantic meaning, communicative, nominative, linguistic unit.

Til jamiyatda nafaqat muloqot vositasi, balki jamiyat a’zolarining olamni, borliqni anglash jarayonida bevosita ishtirok etuvchi muhim vosita hisoblanadi. Tilshunoslikda, umuman semiotikada metaforaday ko‘p tahlil qilingan lingvistik hodisa bo‘lmasa kerak.

Metaforani jiddiy va chuqur tekshirish XX asrdagina hind, xitoy faylasuf va tilshunoslarining asarlarini o‘rganish evaziga amalga oshirila boshladi. Antik davr falsafasining tadqiq davri gullab-yashnagan XX asrda metafora tilning kommunikativ, nominativ, bilish maqsadlarining ajralmas qismi sifatida talqin qilindi [1].

Bu vaqtda metaforani o‘rganuvchi qiyosiy nazariya J.Serl va M.Blek tomonidan jiddiy tanqidga uchradi. J.Serl metaforani ikki semantik ma’noning verbal, ya’ni metaforik ifoda va

aynan bo'lgan kontekstual qurshovning ta'sirlashuvi yoki oppozitsiyasiga bog'liq deb ta'kidlati [2]. M.Blek esa fanda birinchilardan bo'lib metaforani "qiyosni ifoda etuvchi emas, yuzaga keltiruvchi" sifatida ta'riflati [3].

Bu hol ko'plab tadqiqotchilarni semantik aloqadorlik borasidagi izlanishlarga boshlati. Ular, shuningdek, metafora o'xshashlikni ochmasdan, uni yaratadi, ya'ni metafora ilgari hech kimning xayoliga kelmagan ikki buyum o'rtasidagi o'xshash jihatlarni namoyish etadi, deya ta'kidlatiladi.

Metaforaga bag'ishlangan an'anaviy qarashlar metaforani undagi g'oyalar almashinuviga turtki beruvchi funksiyalarni inobatga olmagan holda, shunchaki lisoniy birlik, kontekstual o'sish deb baholadi. Holbuki, fikrning o'zi metaforik xarakterga ega, u qiyos orqali yuz ochadi va tilda o'z ifodasini topadi.

Metaforaning psixolingvistik tabiatini birinchi marta I.M.Sechenov o'rgandi va inson his-tuyg'ularining belgilarga aylanish jarayonini sof fiziologik omillar bilan asosladi [4].

O'zbek tilida metaforalarni o'rganishning tarixi asosan sharq mumtoz adabiyoti va falsafa maktablari bilan uzviy bog'liqligini atroflicha tekshirgan U.S.Qobulova metaforani adabiy istiloh deb baholaydi hamda uni o'xshatish (tashbeh)dan "bamisoli", "misli", "kabi", "singari" so'zlarining tushib qolishi evaziga farqlaydi [5].

Barcha tillarda kuzatilgani kabi, metaforalarni tekshirish o'zbek tilshunosligida ham XX asrning so'nggi o'n yilliklariga kelib o'zining jiddiy ilmiy-tadqiqiy rivojini topdi.

O'zbek leksikologiyasiga doir keng qirrali izlanishlar muallifi, atoqli olim M.M.Mirtojiyev metaforalarni nutq hodisasiga va til hodisasiga oid turlarga ajratadi. Nemis tilshunosligidagi metaforalarning: personifikatsiya, simvolizatsiya, allegoriya, sinesteziya deb nomlangan ko'rinishlariga: "Nutq hodisasiga oid metaforalarning bu ko'rinishlarini ba'zi o'zgarishlar bilan til hodisasiga oid metaforalarga tatbiq etsa bo'ladi. Bunda nutqning sof o'z xususiyatidan kelib chiqqan simvolizatsiya va allegoriyalarni chiqarib tashlashga to'g'ri keladi. Chunki simvolizatsiya nutq kechimidagi ellipsis bilan bog'liq sodir bo'luvchi metaforadir. Allegoriya esa nutq kechimidagi qochirim va intonatsiya bilan bog'liq holatda yuzaga chiqadi. Shundan kelib chiqib, til hodisasi bo'lgan metaforalar oddiy metafora, personifikatsiya va sinesteziya kabi ko'rinishlarga bo'linadi", deb munosabat bildiradi.

M.M.Mirtojiyevning ta'rificha, oddiy metaforani deyarli qisqargan o'xshatish deb bo'lmaydi. Oddiy metafora referentlarning oddiy qiyosi, o'xshashligiga asoslansa, personifikatsiya jonsiz referentning jonli referentga o'xshatilishiga; sinesteziya bir sezgida his qilingan referentning boshqa sezgi bilan his qilingan referentga belgilarini ongda umumlashtirib qiyoslanishiga, o'xshatilishiga asoslanadi [6].

Yuqorida ko'rib o'tilgan metaforalarning barchasi, asosan, odatiy metaforalardir. Tilshunos R.Qo'ng'urov metaforani yashirin o'xshatish deb atab, uni oddiy qiyosdan farqlaydi: oddiy qiyos ham doim asosiy ikki a'zodan tashkil topadi, metaforada esa, faqat ikkinchi a'zo – o'xshatilgan narsa qoladi, o'xshagan narsa tushiriladi, lekin u kontekstdan ochiq sezilib turadi. Demak, metaforada tasvirlanayotgan predmet ana shu ikkinchi a'zo orqali idrok qilinadi [7]. M. Yo'ldoshev esa, tilshunoslikda mazmun jihatdan metaforalarning uch turi, ya'ni odatiy metaforalar, sinestetik va jonlantirish metaforalari farqlanishini aytadi [8].

Shuningdek, tilshunos olim N.M.Mahmudov ham metaforalar orasida sinestetik metaforalarni ajratadi va "sinestetik metaforalar tarkibidagi so'zlar o'zaro zid, bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi bo'lishi ham mumkin. Bunday g'ayriodatiy birikmalar "oksyumaron birikmalar" ham deb yuritiladi [9].

D.Xudayberganova metaforalarni matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etish bilan birga, til egalarining milliy-madaniy tafakkuriga xos jihatlarni namoyon etuvchi hodisa sifatida baholaydi va o'xshatish hamda metaforalar asosiga qurilgan matnlarning muayyan tilda qoliplashgan matn shakllarini aniqlash imkoniyatini berishini aytadi. Olima ularni matnning pretsedent shakllari sifatida baholaydi [10].

O'zbek tilshunosligida bir guruh olimlar va tadqiqotchilar jonlantirishni metafora qurshovida, uning maxsus turi sifatida izohlaydilar. L. Djalolova esa jonlantirishni metaforadan keskin farq qilib, uni mustaqil tasviriy vosita sifatida talqin etadi. Uningcha, jonlantirish metaforadan farqli hodisa, "unda insonga xos harakat, his-tuyg'u, so'zlash, fikrlash jonsiz predmetlarga ko'chirilsa ham, lekin ular orqali inson tushunilmaydi" [11]. Bundan farqli, M. Mirtojiyev jonlantirishni metaforaning mazmuniy bir turi sifatida ko'rsatadif. Bizningcha ham ushbu fikr ilmiy haqiqatni ifoda etadi.

Shavkat Rahmon she'riyatida belgi bildiruvchi, harakatni ifodalovchi so'zlarga karaganda metafora hosil qilishida ot so'z turkumi kammahsul hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da bu borada shoirning metafora yaratish mahorati, mavjudlaridan foydalanish uslubi ba'zan boshqalarnikidan ancha farq qiladi:

/So'zlarni qayraylik,
tag'in qayraylik,
tokim keskir bo'lsin bamisli olmos,
O'tkir so'z qolmasa shoirlaridan,
o'tkir so'z qolmasa...

Hech narsa qolmas. // (Sh.Rahmon, Abadiyat oralab, 15-bet)

So'zlar matnda turli ma'nolarni ifodalab keladi, jumladan, o'tkir so'zi ham asl ma'nosidan tashqari hidga, so'zga, nigohga nisbatan qo'llanilib, turli metaforik ma'nolarni ifodalab kelmoqda. Sh. Rahmon she'riyatida esa, bu so'z nafasga nisbatan qo'llanayotgan bo'lsa-da rayhon so'zidan keyin kelgani uchun nafas so'zi ham ko'chma ma'noda kelmoqda:

//Shabbodalar olib keladi
rayhonlarning o'tkir nafasini,
yaproqlarning oralarida
ikki kushning baxtiyor sasi.//

O'zbek tilida yaxshi so'zi juda ko'p ma'nolarda kela oladigan polisemantik so'zlardan hisoblanadi. Uning turli so'zlardan oldin kelib har xil ma'nolarni ifodalashi tilimizning so'z boyligini ko'rsatadi:

//Ko'zyoshingni sochma tunlarga.
asrab qo'ygin yaxshi kunlarga.//

Yaxshi so'zi bilan keluvchi so'zlar qariyb 100dan ortiq ma'noda faol qo'llanishini e'tiborga olib bu hodisaning ilmiy asosini topish zarur. Matnda yaxshi so'zi qanday xususiyatga ega? U bir so'zning turli ma'nolarimi, yoki ma'no ko'chishining ta'siri bormi? Tilimizda mavjud chayir qoidalar talabiga ko'ra mazkur so'z bir ma'noli – monosemantik so'z hisoblanadi. Uning omonimik xususiyatlari ham barchaga ma'lum, biroq turli so'zlar bilan qo'llanganda turli bir-biriga o'xshamagan, biri ikkinchisiga aloqasi bo'lmaydigan ma'nolarni ifodalashi ilmiy jihatdan tekshirib ko'rilishi lozim (yaxshi bola – odobli, yaxshi ota – g'amxo'r, yaxshi uy – shinam, yaxshi pul – mo'may, ko'p). Yorug' so'zi ham kelajak, taqdir kabi so'zlar bilan ko'p qo'llaniladigan polisemantik so'z bo'lsa-da quyidagi she'rda mazkur so'z bosh so'ziga nisbatan ham qo'llanmoqda:

//Ehtiyot bo'l
nomard jo'rangdan,
sinab ko'rish uchun doshingni,
olmasin-da tag'in mo'ljalga
pistirmadan yorug' boshingni. //

Aslida mazkur she'rda metaforaning kam uchraydigan qo'shaloq formasi qo'llanilgan bo'lib, bu o'rinda yorug' so'zi – ezgu ma'nosini, bosh so'zi – aql, tafakkur ma'nolarini ifodalab kelmoqda.

Bu misralardagi so'z tahlil qilinganda shu jihati ma'lum bo'ldiki, shoir, asosan, ruhiyat tasvirini bermoqchi bo'lganligi bois bu so'zlar ma'nosiga, grammatik qurilishiga ham o'z

ta'sirini o'tkazgan. Shavkat Rahmon uchun she'r umrining, tiriklikning ma'no-mazmuniga aylangan edi. Uning dard-u armonlari, iztiroblari xalqning dardi, millatning dardi bilan, jamiyatning muammolari bilan chambarchas bog'lanib ketgandi. She'rda yorug' so'zi boshqa bir metaforik ma'noda qo'llanmoqda:

//Yashamog'im zarur
har daqiqani
g'azab bilan, sevgi bilan to'ldirib,
dunyodagi barcha qora narsani
yorug' lahzalarda o'ldirib. // (Sh. Rahmon, Abadiyat oralab, 15-bet)

Tahlil davomida Shavkat Rahmon tilimizdagi so'zlarni o'quvchi kutmagan so'z bilan qo'llab, yangidan-yangi ma'nolarda qo'llamoqda. Masalan, porloq so'zi ham kelajak, xotira so'zlari bilan metaforik ma'no hosil qilar edi, quyidagi bandda bu so'z gullarga nisbatan qo'llanilib yangi ko'chma ma'noni ifodalamoqda:

//Ishon, odam, bahorga ishon,
qara, go'dak kabi beg'ubor —
minginchi bor olovday porloq
gullarini ko'rsatar bahor. //

“Porloq” sifati “gullar” turdosh otiga bog'langanda shakliy o'xshashlik ma'nosi orqali yangi metaforik ma'nolar hosil qilmoqda.

Tabiatda mavjud qush ranglari haqida kishida muayyan tasavvurlar bor va eng ko'p uchraydigan ranglar ham ma'lum, biroq shoir tomonidan qo'llanayotgan mazkur rang bildiruvchi sifat muallif tomonidan boshqa maqsadda, o'zga bir ifoda uchun tanlangan. Ushbu bandda nafaqat belgi bildiruvchi, balki harakat bildiruvchi so'zlar ham yangi metaforik ma'noda qo'llanganini kuzatish mumkin:

//Sharqiratar asov soylarin,
nafasidan ranglar ufurar,
o'ynayverar yashil qushlarin,
gullarini yondiraverar... //

Tabiat unsurlarlarining, garchi inson kabi bo'lmasa-da tirik ekanligi ilmiy tasavvurlar orqali ma'lum, biroq shoir tomonidan suvga nisbatan tirik so'zning qo'llanilishi she'rda yangi metaforik ma'noni hosil qilmoqda:

//Tirik suvman — gajir, o'ynoqi,
kunlar uxlar quchoqlarimda,
bekor boqmas hamisha maftun
daraxtlaru o't-giyohlar ham. //

O'z xususiyatiga ko'ra suv tabiatni jonlantiradi, biroq uning o'zi jonli yoki tirik ekanligi haqida aksariyat o'quvchida, olimlardan tashqari tasavvur mavjud emas, shuning uchun she'rda “tirik suvman” deya qo'llanilishi odatiy holat emas.

//Uncha quv emasdi shekilli, faqat
ko'zlari g'alati kulib turardi,
o'zini xotirjam tutardi, ammo
negadir yuragi qattiq urardi. //

Aslida qattiq so'zi yurak urishining ovozigga nisbatan qo'llanilganda baland ma'nosini anglatadi, yurak qattiq yoki yumshoq urishi kabi ifodalar nutqda uslubiy g'alizlik hisoblanadi.

Ayrim salbiy ma'noni ifodalovchi so'zlar ham nutqda ba'zan ko'chma ma'nolarda qo'llanadi. Belgi-xususiyatni ifodalovchi “dag'al” so'zi quyidagi bandda vaqtini ifodalovchi so'zlar bilan birga qo'llangan va yangi metaforik ma'no hosil qilmoqda:

//Men sezmay qolibman, o'ynoqi ko'zi
yurakning tubiga borib yetibdi,
jarangdor va sirli kulgisin, ayyor

dag'al kunlarimga osib ketibdi.//

Og'ir kunlar, yomon kunlar, hatto qora kunlar kabi ko'chma ma'nolar nutq jarayonida tez-tez uchraydi, biroq dag'al so'zining kunga nisbatan qo'llanilishi noan'anaviy yondashuvdir. Bu shoir tomonidan foydalanilgan yangi metaforadir.

Bahor tasviriga bag'ishlangan quyidagi she'rda qo'llanilgan tasviriy ifodalar orasida rang ifodalaovchi safsar va oq sifatlari yangi metaforik ma'no hosil qilmoqda:

*Endi safsar kechalarda oq
mash'alalar tutib ulug'vor
kengliklarda kezar chiroyli
kunduzlarni axtarib bahor.*

Shavkat Rahmon she'rlari o'ziga xos obrazli va jonli tiliga ega. Shoir she'rlarda ko'rsatilgan tabiiy va ijtimoiy tasvirlar sifat so'z turkumi doirasida chuqur ma'no kasb etadi. Odatda bahorni tasvirlaganda ijodkorlar tomonidan oq belgi ifodalovchi semasi faol qo'llaniladi, biroq safsar so'zining kechaga nisbatan qo'llanilishi ham Shavkat Rahmonning yangicha tasavvurini aks ettirgan. Umuman olganda shoir ijodida belgi bildiruvchi so'zlarning metafora hosil qilishdagi ishtiroki faol ekanligi, qolaversa, muallif tomonidan tanlangan va mahorat bilan qo'llangan metaforalar o'ziga xos, takrorlanmas ekanligini ta'kidlash lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аристотель. Поэтика. М., 1984.
2. Серль Дж. Метафора // Теория метафоры. -М.: Прогресс, 1990.
3. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. -М.: Прогресс, 1990.
4. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. — М.: Огиз, 1947.
5. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил.фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. — Т., 2007.
6. Миртожиев. М.М. Ўзбек тили семасиологияси. —Т.: Mumtoz so'z, 2010.
7. Қўнғиров Р.Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. —Т., 1977.
8. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. —Т., 2002.
9. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. —Т., 2009.
10. Худайберганаева Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини. Докторлик диссертацияси автореферати. —Т., 2015. —Б.18.
11. Ҳасанов А.А. Абдулла Қаххор ҳикояларида жонлантиришлар лингвопоэтикаси. Научный мир Казахстана. 4 (32) 2010.
12. Шавкат Раҳмон. Абдиёт оралаб. — Т.: Movarounnahr, 2012. — 384 б.